

DOI 10.15407/mics2020.11.057

УДК 393

Всеволод Івакін,

кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Києва

Інституту археології НАН України

wkniaz16@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-0074-1963>

АРХЕОЛОГІЧНА ТАФОЛОГІЯ ЯК СКЛАДОВИЙ ЕЛЕМЕНТ СУЧАСНОЇ ТАНАТОЛОГІЇ

Питання, пов'язані з такими напрямками археологічної танатології, як сприйняття смерті давньою людиною, еволюція поховальних традицій та обрядовість, були завжди нагальними, як на світанку людства, так і сьогодні. Проблеми тафології – розділу танатології, що досліджує сферу діяльності людини, пов'язаної з захороненням померлих членів соціуму, – залишаються актуальними у сучасній археологічній науці. Під час вивчення проблем поховальної обрядовості досліднику необхідно розібратися в її структурі, мати можливість оперувати термінологічною системою, правильно обрати відповідні методики для адекватної реконструкції окремо взятої поховальної практики. На жаль, у вітчизняній науці досі не визначено чітку тафологічну структуру, спроби уніфікації понятійного апарату були спорадичними і не призвели до утворення єдиного системного вузькоспеціалізованого словника термінів.

Ця робота є спробою визначити відповідну структуру «науки про поховання» та розібратися з термінами, які можуть використовуватися у сучасній історичній та археологічній науках. Про позитивні наслідки студій цього спрямування зайве згадувати, щонайменше вони сприятимуть уникненню плутанини у назвах та поняттях, які активно використовуються при вивченні поховальної обрядовості. Подальший розвиток термінологічного апарату дасть змогу поглибити науково-методичні аспекти вивчення поховального обряду як унікального процесу.

Основні питання, пов'язані з теорією тафології та створенням відповідного термінологічного апарату, широко проаналізовані в роботах таких відомих фахівців, як В. Альокшин, В. Генінг, В. Гуляєв, А. Добролюбський, І. Кизласов, Г. Лебедев, В. Мельник, В. Назаренко, В. Ольховський, Ю. Смірнов, С. Токарев. За структурно-термінологічну основу дослідження ми взяли

© Всеволод Івакін, 2020

¹ Смирнов, Ю. А. (1997). *Лабиринт: морфология преднамеренного погребения. Исследование, тексты, словарь*. Москва: Восточная литература.

уніфіковану систему термінів Ю. Смірнова у комплексному поєднанні з творчими доробками інших вищезгаданих дослідників. Склад базових термінів має попередній характер і потребує доповнення та удосконалення у майбутньому.

Цю статтю ми розглядаємо як заклик спеціалістів різних напрямів до відповідної наукової дискусії, метою якої має стати визначення стабільної тафологічної структури та створення термінологічного апарату, які можна буде застосовувати у сучасній історичній та археологічній науках під час досліджень, пов'язаних із поховальною обрядовістю.

Ключові слова: танатологія, тафологія, базовий термінологічний апарат, структура, комплексне дослідження.

Сприйняття смерті давньою людиною та основні питання, які стосуються еволюції поховальних традицій та зміни ритуалів захоронення, завжди викликали інтерес, як на світанку людства, так і сьогодні. Проблема-тика тафологічних студій – розділу танатології, який досліджує сферу діяльності людини, пов'язаної з захороненням померлих членів соціуму, – є актуальною у сучасній археологічній науці. Термін «**тафологія**» походить від грецьких слів *τάφος* – поховання і *λόγος* – знання. Уперше цей термін запропонував Ю. Смірнов для визначення сукупності традиційних знань людства про різні форми та способи поховання/виставлення тіла померлого або його решток¹. Для аналітичного вивчення окремих елементів поховальної обрядовості дослідник спочатку має визначити її структуру, опанувати термінологічну систему, правильно обрати відповідні методики для адекватної реконструкції поховальної практики певного давнього соціуму.

Незважаючи на велику накопичену інформативну базу давніх поховань, сучасна українська археологія досі не визначилася з чіткою структурою «науки про поховання», а намагання уніфікувати понятійний апарат мали нерегулярний характер і не призвели до утворення єдиного системного термінологічного глосарія. Ця стаття є спробою на основі попередніх розробок розібратися з основними елементами тафологічної структури та визначитися з термінами, які можуть застосовуватися у сучасній історичній та археологічній науках. Основним результатом таких студій ми вбачаємо уникнення плутанини у назвах та поняттях, а подальший розвиток термінологічного апарату дасть змогу значно розширити науково-методичні аспекти комплексного вивчення поховального обряду як унікального процесу.

У цій роботі ми свідомо не розглядаємо історіографію проблеми, позаяк ця тема заслуговує на окреме велике дослідження. Починаючи з 1970–1990 рр. теоретичні

² Алекшин, В. А. (1986). *Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ*. Ленинград: Наука.

³ Генинг, В. Ф., Бунятян, Е. П., Пустовалов, С. Ж., & Рычков, Н. А. (1990). *Формализованно-статистические методы в археологии (Анализ погребальных памятников)*. Киев: Наука.

⁴ Гуляев, В. И. (1993). Погребальный обряд: структура, семантика и социальная интерпретация (введение в дискуссию, часть I). *Российская археология*, 1, 76–77.

⁵ Добролюбский, А. О. (1982). О принципах социологической реконструкции по данным погребального обряда. В *Теория и методы археологических исследований* (с. 54–68). Киев: Наукова думка.

⁶ Кызласов, И. Л. (1993). Погребальный обряд и уровень развития общества. *Российская археология*, 1, 98–112; Его же. (1995). Погребальный обряд и уровень развития общества. *Российская археология*, 2, 99–103.

⁷ Лебедев, Г. С. (1970). Разновидности обряда трупосождения в могильнике

Бирка. В *Статистико-комбинаторные методы в археологии* (с. 180–190). Москва; Его же. (1977). Погребальный обряд как источник социологической реконструкции (По материалам Скандинавии эпохи викингов). *Краткие сообщения института археологии*, 148, 24–30.

⁸ Мельник, В. И. (1990). Погребальная практика и погребальный обряд. *Краткие сообщения института археологии*, 201, 73–77; Его же. (1993). Погребальный обычай и погребальный памятник. *Российская археология*, 1, 94–97.

⁹ Назаренко, В. А. (1970). Классификация погребальных памятников Южного Приладожья. В *Статистико-комбинаторные методы в археологии* (с. 191–201). Москва.

¹⁰ Ольховский, В. С. (1986). Погребально-поминальная обрядность в системе взаимосвязанных понятий. *Советская археология*, 1, 65–76; Его же. (1995). Погребальная обрядность и социологические реконструкции. *Российская археология*, 2, 85–98.

¹¹ Смирнов, Ю. А. (1985). Тафология (Попытка системного подхода). В *Человек и окружающая среда в древности и средневековье* (с. 17–23). Москва; Его же. (1990). Морфология погребения (Опыт создания базовой модели). В *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд* (с. 216–224). Москва; Его же. (1991). *Мустьерские погребения Евразии. Возникновение погребальной практики и основы тафологии*. Москва: Наука; Его же. (1994). Некоторые общие положения теории отражения социального статуса умершего в погребальном обряде. Общие замечания. В *Теория и прикладные методы в археологии* (с. 16–24). Саратов: Изд-во Саратовского университета; Его же. Лабиринт.

¹² Токарев, С. А. (1964). *Ранние формы религии и их развитие*. Москва: Наука; Его же. (1965). *Религия в истории народов мира*. Москва: Наука; Его же. (1980). Обычаи и обряды как объект этнографического исследования. *Советская этнография*, 2, 26–36.

основи вивчення поховальної обрядовості стали об'єктом особливої уваги спочатку радянських, а згодом, після розпаду СРСР, російських та українських дослідників. Активізацію цих досліджень, як правило, пов'язують із проникненням на радянський науковий простір ідей *процесуальної*, або *нової археології* (англ. *Processual archaeology*, *New archaeology*), висвітлених у публікаціях її представників Льюїса Бінфорда, Девіда Кларка, Коліна Ренфру та багатьох інших.

Основне коло питань, пов'язаних із теоретичними аспектами тафології та розробками необхідного термінологічного апарату, докладно проаналізовано у роботах таких спеціалістів, як В. Альокшин ², В. Генінг ³, В. Гуляєв ⁴, А. Добролюбський ⁵, І. Кизласов ⁶, Г. Лебедев ⁷, В. Мельник ⁸, В. Назаренко ⁹, В. Ольховський ¹⁰, Ю. Смирнов ¹¹,

С. Токарев ¹² та багатьох інших. Структурно-термінологічною основою дослідження ми обрали уніфіковану систему термінів Ю. Смирнова у комплексному поєднанні з результатами аналітичних робіт інших згаданих дослідників. Запропонований перелік базових термінів не є вичерпним і потребує доповнення та удосконалення у майбутньому.

Пізнавальні можливості археологічної тафології. Постійний інтерес до поховального обряду пояснюється тим, що це один з основних видів археологічних джерел, які дають змогу реконструювати духовну і матеріальну культуру, світогляд, соціальний устрій та етнічну належність – великий спектр питань, пов'язаних із дослідженнями давнього суспільства. З 1970-х рр. поховальні пам'ятки аналізують не тільки традиційними археологічними, а й спеціальними

природними та математичними методами. Сучасна процедура дослідження такого специфічного джерела, як поховальний комплекс, передбачає максимальну попередню реконструкцію поховального обряду, після чого поховання можна використовувати як джерело для вилучення наукової інформації.

В. Альокшин виділив *шість інформаційних блоків*, кожен з яких висвітлює певний бік життя стародавніх спільнот.

1. *Світогляд* як відображення уявлень людей стародавнього соціуму про шляхи та способи переходу померлих до потойбічного життя у країні мертвих. Вивчення поховальних обрядів у часі та просторі може виявити еволюцію цього світогляду для різних історичних епох, визначити ставлення давніх людей до смерті і померлих.

2. *Культурогенез* дає змогу простежити становлення археологічної культури, її розвиток і зміну іншою або іншими археологічними культурами, унаслідок чого відбувається повна або часткова зміна поховального обряду. Повна зміна одного стандартного поховального обряду іншим свідчить про зникнення носіїв конкретної археологічної культури (міграція, військова катастрофа, епідемія). Часткова зміна, тобто кардинальна зміна більшості елементів старого поховального обряду і трансформація його в новий свідчить про проникнення в середовище

конкретної археологічної культури носіїв прийшлої археологічної культури.

Результатом таких змін часто стає формування іншої археологічної культури, яка відрізняється від двох перших: можуть змінитися тип поховання, ритуальні дії, склад наборів поховального інвентарю, конструкція поховальної споруди. Аналіз співвідношення збережених колишніх традиційних рис у новому стандартному поховальному обряді та елементів, які постали завдяки зовнішньому впливу, дасть змогу відповісти на запитання, який культурний компонент (місцевий або прийшлий) став провідним у процесі формування нової археологічної культури.

3. *Статеві-вікові групи*. За свідченнями етнографів, у поховальних обрядах відображено статеві відмінності померлих. Реконструкція статево-вікових показників тільки антропологічними методами часто ускладнюється через погану збереженість кісткового матеріалу, тому потрібно враховувати закономірності розподілу інвентарю в могилах, який корелюють зі статтю та віком померлого. Окремо розглядають три основні групи поховань: чоловіків, жінок і дітей. Ці групи іноді розбивають на статеві підгрупи з характерним або стандартним поховальним обрядом (ритуали, форма поховальної споруди, набір інвентарю).

¹³ Алекшин, В. А. Социальная структура, 3–8.

¹⁴ Гуляев, В. И. Погребальный обряд, 76–77.

¹⁵ Мішалов, В. Д., Хохолева, Т. В., Бачинський, В. Т., Войченко, В. В., Кривда, Г. Ф., & Костенко, Є. Я. (2018). *Судова медицина*. Підручник. Київ: Національна медична академія післядипломної освіти імені П. Л. Шупика.

4. *Соціально-економічний статус* характеризує ступінь соціального розшарування давніх суспільств, який відображений у поховальних обрядах. Найважливішою ознакою соціального розшарування стародавнього суспільства слугує наявність певних груп поховань, які характеризуються поховальними спорудами, наборами інвентарю, нерівноцінними з майнового погляду.

5. *Еволюція форми сім'ї* у первісних суспільствах. Зміни в часі послідовності підхоронень або одночасність поховань для подвійних, потрійних і колективних поховань дають можливість простежити основні тенденції розвитку форм сім'ї в первісну епоху. Також важливим є аналіз поховань «чужинців» на могильнику певної спільноти.

6. *Палеоантропологічний і палеопатологічний* блоки містять інформацію про демографічні аспекти життя стародавніх людей – узагальнені аналітичні дані про тривалість життя, причини смерті, хвороби, зміни антропометричних даних. Причина та обставини смерті завжди мали велике значення у давнину, зокрема часто визначали характер поховального обряду ¹³.

Отримані під час вивчення зазначених блоків результати використовують для реконструкції релігійно-міфологічних поглядів та соціальної структури досліджуваного суспільства, а також відтворення етнічних,

культурних, демографічних та інших особливостей творців певних груп поховальних пам'яток. Найбільший ефект у процесі аналізу та реконструкції поховального обряду дає комплексний міждисциплінарний підхід – поєднання даних археології, етнографії, письмових джерел, фізичної антропології тощо ¹⁴.

У вивченні поховальної обрядовості важливе значення мають суто *медичні аспекти*, пов'язані з фізіологічним процесом умирання людини. З цим питанням докладніше можна ознайомитися у спеціалізованій медичній літературі ¹⁵, тут згадаємо лише основні поняття. У сучасній медицині розрізняють два види смерті – клінічну та біологічну.

Клінічна смерть – зворотний етап вмирання, перехідний період між життям і смертю. На цьому етапі припиняється діяльність серця і дихання, повністю зникають усі зовнішні ознаки життєдіяльності організму. При цьому кисневе голодування не спричиняє незворотних змін у найбільш чутливих органах і системах. Період термінального стану, окрім поодиноких випадків, у середньому триває не більше ніж 3–6 хвилин (за початково зниженої або нормальної температури тіла). Поширеною є думка, що під час епізоду клінічної смерті людина бачить «потойбічний світ». Деякі хворі, які перенесли клінічну смерть, описують схожі переживан-

ня: відчуття польоту, рух темним тунелем до світла, відчуття спокою й умиротворення, зустрічі з померлими родичами тощо. Цей феномен має назву «навколосмертні переживання».

Основна проблема полягає у тому, що мозок майже повністю припиняє свою роботу незабаром після зупинки серця. Тож у стані клінічної смерті людина, в принципі, нічого не може відчувати або переживати.

Існує два погляди щодо пояснення цієї проблеми. Відповідно до першого, свідомість людини може існувати незалежно від людського мозку. А навколосмертні переживання цілком могли би бути підтвердженням наявності загробного життя.

Однак більшість сучасних учених-реаніматологів вважають такі переживання галюцинаціями, спричиненими гіпоксією головного мозку. Відповідно до цього погляду, навколосмертні переживання виникають не у стані клінічної смерті, а на більш ранніх етапах вмирання головного мозку в період предагонального стану або агонії, а також у період коми, вже після того, як хворого реанімували.

Біологічна, або істинна смерть являє собою незворотне припинення фізіологічних процесів у клітинах і тканинах. Із розвитком медичних технологій розширюються можливості медицини з реанімації пацієнтів. Тому

ознаки біологічної смерті на кожному етапі розвитку медицини уточнюють.

Посмертні зміни розвиваються внаслідок припинення життєвих функцій організму. Вони виявляються в різні строки за різних зовнішніх умов, тому їх поділяють на ранні (охолодження трупа, трупні плями, трупне задубіння, висихання трупа, автоліз) та пізні трансформативні, коли труп розкладається, скелетизується та руйнується (автоліз, гниття) або під впливом характерного середовища оточення з ним відбувається природна консервація (муміфікація, сапоніфікація – утворення жировоску, торфове дублення, замерзання).

До *ранніх посмертних змін* належить поява трупних плям (абсолютна ознака смерті; є наслідком стікання крові під дією маси тіла до нижче розміщених частин, що призводить до переповнення дрібних судин) із локалізацією у відлогих місцях тіла. Потім виникає трупне задубіння (зазвичай 1–5 годин після смерті) – своєрідне ущільнення та скорочення скелетних м'язів, яке перешкоджає пасивним рухам у суглобах. Задубіння трупа починається через 2–4 години після зупинки серця, досягає максимуму наприкінці першої доби посмертного періоду й повністю зникає на 3–4 добу. Поступово відбувається *охолодження трупа*, зменшення температури тіла відбувається поступово – у середньому на

1°C за одну годину, якщо температура навколишнього середовища становить близько +16–18°C. *Висихання трупа* – ще одна рання посмертна зміна, яка полягає в тому, що під дією навколишнього середовища, за сприятливих умов (низька вологість повітря, добра вентиляція, порівняно висока температура), тіло (передусім відкриті частини) починає швидко висихати. Шкіра внаслідок висихання окремих її ділянок стає щільною, нагадує пергамент.

До *пізніх трансформативних посмертних змін* належить гниття (або мікробний розклад) трупа – початок руйнації мертвого тіла під дією мікроорганізмів, що триває від моменту смерті до розвитку гнильної емфіземи (від 1–2 доби до 1–5 тижнів залежно від температури зовнішнього середовища). Основними ознаками гниття трупа є відшарування епідермісу, гнильна венозна сітка, гнильна емфізема, «трупна зелень» тощо. Оптимальні умови гниття: температура – 20–35°C, вологість – 60–70 %, достатня кількість повітря. За таких сприятливих умов труп дорослої людини може повністю скелетизуватися за 1–2 місяці.

Трупне задубіння і розкладання зазвичай починаються з м'язів обличчя та верхніх кінцівок. Підкреслимо ще раз, що час появи і тривалість цих ознак залежать від вихідного фону, температури і вологості навколишньо-

го середовища, також суттєво впливають на процес причини розвитку незворотних змін в організмі.

Біологічна смерть суб'єкта не означає одномоментну біологічну смерть тканин і органів, які складають його організм. Час до смерті тканин, в основному, визначається їхньою здатністю виживати в умовах без кисню. Найкоротший час життя в умовах аноксії спостерігається у тканини головного мозку, а саме у кори головного мозку і підкіркових структурах. Деякі інші внутрішні органи зберігають життєздатність до 3–4 годин, а кісткова тканина, що є найінертнішою тканиною організму людини, зберігає свої життєві сили до декількох діб. Із різною життєздатністю органів і тканин тіла людини у постмортальний період пов'язана можливість трансплантаційних операцій.

Чітке розуміння детальної логістики вищенаведених природних посмертних змін, які відбуваються з тілом людини після смерті, потрібне археологам та історикам під час створення попередніх реконструкцій поховальної обрядовості давніх суспільств.

Основні тафологічні терміни. Для давньої людини смерть завжди означала обов'язковий перехід до нових форм існування. Виникнення культу мертвих призвело до формування особливого інтелектуального рівня розвитку суспільства і дало змогу

¹⁶ Некрасова, Н. А., & Некрасов, С. И. (2005). Мировоззрение как объект философской рефлексии. *Современные наукоемкие технологии*, 6, 20.

первісній людині створити одну з перших космологічних моделей: модель *Того Світу – Потойбічного Царства*. Світ мертвих люди уявляли по-різному: як абсолютно подібний до світу живих; як «дзеркальне» відображення світу земного, з відповідною перестановкою місць і значень (зокрема призначень предметів) основних явищ та об'єктів реального світу. Численні картини загробного світу були досить строкатими, їх особливості залежали від переважання у суспільстві тієї чи тієї релігійної, морально-етичної та/або соціальної концепції, однак загалом вони (як і поховальні обряди) відповідали одній глобальній ідеї: Смерть – це перехід до інших форм існування (а поховання – забезпечення (здійснення) цього переходу).

Проблеми Смерті віддавна настільки тісно переплетені з проблемами Життя, що без розуміння ставлення того чи того суспільства до цього «основного питання» людського буття, яке проявляється на величезному відрізу часу лише в матеріальних залишках некрологічної діяльності, неможливо правильно зрозуміти історію людства.

Система поглядів на смерть є невід'ємною і дуже важливою частиною людського світогляду.

Світогляд – сукупність поглядів, оцінок, принципів, що визначають найзагальніше бачення, розуміння світу, місця в ньому

людини, а також життєві позиції, програми поведінки, дій людей. Уперше це слово (нім. *Weltanschauung*) вжив І. Кант у «Критиці здатності судження» в сенсі «спостереження світу, даного в почутті», тобто світогляду як простого сприйняття природи у найширшому сенсі слова. Пізніше, під впливом Ф. Шеллінга, концепт набуває іншого значення – здійснюваний самостійно продуктивний, а отже, усвідомлений спосіб осягнення та пояснення цілісності того, що існує. Для Ф. Шеллінга важливим моментом у понятті «світогляд» було те, що воно містить певний схематизм і не потребує теоретичного пояснення. Г. Гегель говорив про моральний світогляд, І. Гете – про поетичний, Л. Ранке – про релігійний ¹⁶. Світогляд – необхідна складова людської свідомості. Це не просто один із його елементів серед багатьох інших, а їх складна взаємодія. Різномірні «блоки» знань, переконань, думок, почуттів, настроїв, прагнень, надій, об'єднуючись у світогляді, утворюють більш-менш цілісне розуміння людьми світу та самих себе. У світогляді узагальнено пізнавальну, ціннісну, поведінкову сфери у їхньому взаємозв'язку.

Головною особливістю світогляду є те, що він завжди стосується індивіда, соціальної групи, епохи, представленої конкретними особами. Не існує безособового, анонімного світогляду. У центрі будь-якого світогляду

¹⁷ Некрасова, Н. А., & Некрасов, С. И. Мировоззрение как объект, 20.

стоїть певний суб'єкт. Це пояснюється тим, що він охоплює не тільки знання, а й цінності, ідеали, почуття, цілі, все те, що має сенс для конкретної людини. Своїм корінням світогляд сягає, почасти, генетичної спадковості, а також складається під впливом навколишнього середовища – спілкування з батьками, однолітками, на нього впливають кліматичні, етнічні та інші чинники ¹⁷.

Реальні переконання, норми життя, ідеали формуються в досвіді, свідомості конкретних людей. А це означає, що крім типових поглядів, що визначають життя всього суспільства, світогляд кожної епохи існує, діє в безлічі групових та індивідуальних варіантів. І все ж у різноманітті світоглядів простежується досить стійкий набір їхніх основних «складових». Однією з таких складових є система звичаїв і обрядів, і поховальних також, що належать до перехідних етапів людського життя (*rite de passages*, за Арнольдом Ван Геннепом).

На сьогодні виділяють *три основні системи поглядів про посмертне існування*:

1. *Продовження тілесного – духовного існування як у потойбічному, так і в цьому світі (живий мрець)*. За такого існування всі необхідні умови відтворюють залежно від земного соціально-майнового статусу людини (піраміди, монументальні гробниці, жертви).

2. *Перехід до безтілесної форми існування (дух, душа, привид)*. Вмирання тіла не порушує безперервного плину життя душі. Смерть проходить між душею і тілом, відокремлюючи своєю косою померле тіло від безсмертної душі людини. Основні риси характеру особистості не змінюються, вона переходить у потойбічний світ такою, якою її застала смерть тіла, і продовжує існування, розпочате на землі.

3. *Повне припинення тілесного і духовного існування*. Атеїстична свідомість (різновид природничого мислення) будує іншу потрібну модель: буття – смерть – небуття. Фрідріх Енгельс пише, «что отрицание жизни по существу содержится в самой жизни, так что жизнь всегда мыслится в соотношении со своим необходимым результатом, заключающимся в ней постоянно в зародыше, – смертью. Диалектическое понимание жизни именно к этому и сводится. Но кто однажды понял это, для того покончены всякие разговоры о бессмертии души. Смерть есть либо разложение органического тела, ничего не оставляющего после себя, кроме химических составных частей, образовывавших его субстанцию, либо умершее тело оставляет после себя некий жизненный принцип, нечто более или менее тождественное с душой, принцип, который переживает все живые организмы, а не только человека. Таким

¹⁸ Маркс, К., & Энгельс, Ф. (1961). *Сочинения* (Т. 20, с. 610). Москва: Государственное издание политической литературы.

¹⁹ Большая советская энциклопедия (Т. 18, с. 266) (А. М. Прохоров, Ред.). Москва: Советская Энциклопедия.

²⁰ Там же, 231.

²¹ Мельник, В. И. Погребальный обряд, 94.

²² Токарев, С. А. Обычаи и обряды, 28–30.

²³ Мельник, В. И. Погребальная практика, 75.

образом, здесь достаточно простого уяснения себе, при помощи диалектики, природы жизни и смерти, чтобы устранить древнее суеверие. Жить значит умирать, *Generatio aequivoca*»¹⁸.

Світоглядні системи дістають відображення у різноманітних традиціях, зокрема поховальних.

Традиція – це система уявлень, обрядів, звичок і навичок практичної та громадської діяльності, що передаються з покоління в покоління, які є одним із регуляторів суспільних відносин. Поняття «традиція» походить від латинського дієслова *tradere*, яке означає «передавати». Стародавні римляни вживали це слово в буквальному значенні, коли йшлося про необхідність вручити комусь якийсь предмет. Однак переданий предмет може бути нематеріальним, наприклад, ремесло чи майстерність. Така дія у фігуральному сенсі також є *traditio*. Отже, межі семантичного спектра поняття традиції жорстко вказують на основну якісну відмінність усього, що можна підвести під це поняття: традиція – це перш за все те, що не створено індивідом чи не є продуктом його власної творчої уяви (те, що йому не належить, щось передане кимось ззовні, звичай). Сама по собі традиція незмінна, символізує стабільність, позбавляє від необхідності осмислювати ситуацію і приймати рішення.

Складовими частинами традиції є звичаї та обряди.

Звичай – це успадкований стереотипний спосіб поведінки, який відтворюється в певному суспільстві або соціальній групі і є звичним для їх членів¹⁹.

Обряд, ритуал – це сукупність умовних, традиційних дій, що не мають безпосередньої практичної доцільності й символізують певні соціальні відносини або є формою їх наочного вираження і закріплення²⁰.

Звичай являє собою практичні, утилітарні дії, обряд – дії умовні, символічні. На практиці обрядові та звичайні дії тісно переплітаються і їх співвідношення досить складно визначити. В. Мельник виділяє три види такого симбіозу:

- 1) практичні, раціональні дії, яким мали символічний характер;
- 2) практичні дії, вчинені в ірраціональній, не прийнятій у повсякденності формі;
- 3) дії, які втратили своє початкове практичне призначення і стали символічними²¹.

Для останнього виду дій С. Токарев запропонував назву «обрядовий звичай»²².

У сімейно-побутовій діяльності виділяють дві групи звичаїв:

- 1) звичаї повсякденного життя, форми задоволення щоденно повторюваних життєво необхідних потреб;
- 2) звичаї, відтворювані через порівняно великий проміжок часу²³.

²⁴ Мельник, В. И. Погребальный обряд, 95.

²⁵ Смирнов, Ю. А. Лабиринт, 81.

Поховальні звичаї належать до другої групи.

Поховальні звичаї – це стереотипні практичні дії, здійснювані членами певного колективу щодо померлого від моменту його смерті до проведення поховання та створення поховальної пам'ятки. Форма здійснення поховальних етапів (підготовка до захоронення, транспортування померлого, поховання) закріплюється звичаєм. Обряд доповнює звичай і надає особливого значення низці деталей процесу поховання. Це і створює симбіоз обрядового звичаю. Разом з тим поховальний обряд виявляється і в незалежному вигляді, коли символічні дії передують, супроводжують або укладають дії, встановлені звичаєм.

Якщо метою поховального звичаю є задоволення побутових, санітарних потреб (захоронення тіла померлого), то метою поховального обряду є задоволення духовних потреб (сприяння переходу душі покійного на той світ) ²⁴.

Існує ще одна важлива закономірність, яка стосується безпосередньо поховальних обрядів. На думку Ю. Смирнова, обряд поховання завжди проходить три стадії:

1. Період становлення якогось стереотипу (нестійкість, невизначеність у складі та структурі елементів, складових поховальний комплекс, тобто в обряді спостерігається маса відхилень від прийнятої норми).

2. Період найбільш жорсткого втілення (уніфікації) стереотипу (доволі стійка одноманітність складових елементів поховального комплексу).

3. Період розмивання, розхитування стереотипу (знову – невизначеність у складі та нестійке положення елементів поховального комплексу).

Остання закономірність добре простежується на рівні офіційної ідеології соціуму. Проте у народній культурі завжди спостерігаються відхилення від норми, навіть у періоди найбільш жорсткого втілення стереотипу того чи того обряду ²⁵.

Отже, можна підсумувати, що хоча цілі поховального звичаю і обряду є різними, результат у них спільний – поховання померлого члена людського соціуму.

Поховання. Поховання людини поділяють на два види, залежно від характеру й обставин потрапляння решток померлого до складу літосфери.

Ненавмисне поховання – природне відкладення залишків живих організмів у геологічних шарах літосфери. Основні закономірності процесів природного, або «ненавмисного», поховання сформулював наприкінці 1930-х рр. засновник тафонімічного напрямку в палеонтологічній науці І. Єфремов. Згідно з тафономією, процес ненавмисного поховання потрібно розглядати

²⁶ Ефремов, И. А. (1954). Что такое тафономия? *Природа*, 3, 48–54.

²⁷ Смирнов, Ю. А. Лабиринт, 12.

²⁸ Токарев, С. А. Обычаи и обряды, 162–163.

²⁹ Никольский, В. К. (1923). *Очерк первобытной культуры*. Москва; Петроград: Издание Л. Д. Френкеля.

як перехід органічних залишків із біосфери в літосферу. Отже, об'єктом вивчення тафономії є природне поховання, в основному, залишків флори і фауни, а до появи систематичних слідів поховальної практики в антропосфері й людських решток ²⁶.

Навмисне поховання – відкладення залишків живих організмів у геологічних шарах літосфери унаслідок діяльності людини (поховального обряду).

Поховання обох видів відбувається після настання біологічної смерті – фізіологічної (природної) або патологічної (насильницької).

У процесі формування навмисного поховання задіяно такі фізичні та фізіологічні закони ²⁷:

- закон Ісаака Ньютона – закон унесвітнього тяжіння, дія якого не дає змоги тілу, що має певну масу, перебувати без опори у просторі, тобто потрібна бути якась «несуча поверхня», на яку тіло (і мертво також) могло б спиратися;

- закон П'єра Ністена, який враховує закономірності, пов'язані з ранніми посмертними змінами. Органічна структура тіла зазнає впливу деструкційних або консервувальних чинників. Превалювання одного над іншим або їх поєднання зумовлює відповідний стан загиблої органіки.

Археолога цікавлять, як правило, тільки навмисні поховання. Започаткували практику поховання своїх загиблих родичів Homo sapiens neanderthalensis і Homo Sapiens Sapiens. Перші археологічно зафіксовані навмисні поховання померлих людей – інгумаційні на території Старого Світу за доби мустьє (100–90 тис. рр. тому).

В останній чверті XIX ст. була популярною теорія анімістичного походження релігії, згідно з якою найдавнішими релігійними уявленнями були вірування в посмертне існування душі, а первісним культом – культ померлих предків. Страх перед померлим змушував давню людину позбавлятися від трупа померлого. Проте біологи неодноразово помічали, що вищі примати не бажають розставатися з померлими родичами й не відчувають страху перед мертвими ²⁸. В. Нікольський вважав появу навмисних поховань результатом введення табу на канібалізм усередині стада. До того часу померлих родичів споживали як їжу, що мотивувалося почасти прагматичними міркуваннями (вирішення проблеми голоду), а почасти сакральними причинами (спадкування достоїнств з'їденого члена громади) ²⁹.

Деякі сучасні дослідники вбачають ключ до розуміння витоків виникнення мустьєрських поховань у некомплектних розчлено-

³⁰ Кабо, В. Р. (1987). Первоначальные формы религии. В *Религии мира 1986* (с. 136–154). Москва: Наука.

³¹ Алекшин, В. А. Социальна структура, 162–164.

³² Смирнов, Ю. А. (1997). Лабиринт, 13.

³³ Мельник, В. И. Погребальный обряд, 95.

³⁴ Montandon, G. (1934). *L'ologenese culturelle*. Paris: Payot.

ваних похованнях цього періоду, які свідчать про посмертні маніпуляції з трупами. Таку практику поводження з трупами пояснюють як результат продукуючих обрядів, у яких смерть виявляється засобом для відновлення нового життя. Подібні ритуали етнографи зафіксували у примітивних народів Півночі: вбитий звір мав відродитися після того, як люди з'їдять його м'ясо і поховують розчленовані кістки скелета в окремих місцях. Продукуючі обряди мали поновити порушену мисливцями рівновагу в природі, відроджуючи душі вбитих тварин ³⁰.

Високий рівень смертності змушував групи палеолітичних мисливців застосовувати магичні захисні обряди, магія яких мала повернути до життя померлих родичів або сприяти появі нових, тобто зберегти рівновагу в стародавньому соціумі. Магія ранніх форм поховальної обрядовості мала підтримувати стабільність усередині мисливських колективів. Саме так В. Альокшин пояснює феномен поховань із неповними скелетами. На його думку, витоки цих поховальних обрядів сягають домустьєрської епохи і пов'язані з продукуючими обрядами (з метою родючості та розмноження) ³¹.

Уся подальша історія поховального обряду загалом не підтверджує еволюціоністську теорію про лінійність розвитку обрядовості, відомі на сьогодні результати антропологіч-

них досліджень не свідчать про постійну еволюцію ритуалу у бік складніших процесуальних форм ³².

Вивчаючи поховальну обрядовість стародавніх суспільств, потрібно розрізняти історичний та археологічний аспекти поховання.

Поховання історичне – складне явище, пов'язане з певними релігійними уявленнями та соціальними відносинами, а також наявністю матеріальних можливостей для його здійснення. Характер і результати дій, здійснених у процесі такого поховання, В. Мельник поділяє на три групи: 1) просторово-часові (рухи тіла, танці, порядок ходи); 2) тимчасові (проголошення слів, виконання музики); 3) просторові (предмети, споруди, зображення) ³³.

Поховання археологічне відображається у матеріальних залишках на момент його археологізації. Результатом археологічного поховання є поховальний комплекс.

Навмисне поховання, як правило, з'являється унаслідок проведення поховального обряду, що являє собою жорстко детерміновану систему з великою кількістю варіацій.

На початку ХХ ст. французький етнограф Ж. Монтандон виділив вісім типів поводження із тілом померлого, які залишаються незмінними і сьогодні ³⁴.

1. *Залишення, викидання* – це, наприклад, зороастрійські обряди. Релігія давніх персів

³⁵ Мейтарчян, М. (2001). *Погребальные обряды зороастрийцев*. Москва; Санкт-Петербург: Летний сад, 65–101.

³⁶ Гамкрелидзе, Т. В., & Иванов, В. В. (1984). *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры* (Кн. II). Тбилиси: Издательство Тбилисского университета.

³⁷ Толстой, Н. И. (Ред.). (1995). *Славянские древности. Этнолингвистический словарь* (Т. 1. А–Г, с. 386). Москва: Международные отношения.

³⁸ Толстой, Н. И. (Ред.). (2009). *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. (Т. 4. П–С, с. 11). Москва: Международные отношения.

³⁹ Bertausius, M. (2016). Central Lithuanian Cemeteries. In Zabiela, G., Baubonis, & Z., Marcinkeviciute, E. (Eds.), *A Hundred Years of Archaeological Discoveries in Lithuania* (p. 234). Vilnius.

⁴⁰ Baranov, V., & Ivakin, V. (2019). Burials with Weaponry in the Ostriv Baltic Graveyard in the Middle Dnieper Area (excavated in 2017 and 2018). In *ACTA HISTORICA* (pp. 99–127). Klaipeda: Universitatis Klaipedensis.

⁴¹ Стурлусон Снорри. (1980). *Круг земной*. Москва: Наука, 18.

⁴² Ellis Davidson, H. R. (1943). *The Road to Hell*. New York: Greenwood press, 47.

не дозволяла ховати померлих у землі або спалювати у вогні, тож трупи виставляли на спеціальних майданчиках на повітрі, а після скелетизації кістки зберігали у спеціальних спорудах – осуаріях ³⁵.

2. *Поховання у воді, утоплення*. Етнографія зафіксувала у племен Океанії різні види водного поховання – утоплення тіла, запускання його у море на човні тощо. Набальзамовані тіла вождів відправляли в морське плавання на човнах, натомість тіла простих представників племені просто викидали (топили) в море. Подібні ритуали відомі і у давньогерманському епосі. До загробного світу переносилася і основна природна функція човна – транспортна. Човен потрібен для загробного плавання до острова мертвих (поширене вірування на островах Тихого океану) або у загробний світ, розташований за морем, потоком (характерно для скандинавів). Човни мали досягти острова – сусіднього, який реально існував, або міфічної прабатьківщини.

Взаємозв'язок між водною перешкодою і світом мертвих є спільним для всіх індоєвропейських народів ³⁶. Приміром, у слов'янській міфології були поширені уявлення, що водний простір розділяє тутешній і потойбічний світи, а через проточну воду можна було підтримувати зв'язок із померлими ³⁷. Щоб небіжчики не змогли повернутися з

того світу, створювали через водну перешкоду, наприклад, лили воду на підлогу або сходди. Сербі, приміром, влаштовували цвинтарі за річкою або струмком ³⁸. Балтські народи також зводили кладовищ поблизу річки або великої водойми, про що свідчать, зокрема, центральнолитовські могильники, які іноді навіть розташовані у заплавах ³⁹. У 2017 р. на правому березі р. Рось у Рокитнянському районі Київської області було виявлено унікальний некрополь XI ст., який залишили іммігранти західнобалтських племен. На протилежному березі, на відстані 500 м від могильника, розташоване давньоруське городище в урочищі Старі Сухоліси, де, найпевніше, мешкали переселенці ⁴⁰.

У світосприйнятті скандинавів «середня земля» людей – Мідгард – була оточена океаном; потоками омивалися і замогильні світи: верхній – Вальхалла і нижній – Хель. Відплиття на поховальному човні описав ісландець Сноррі Стурлуссон: на човні поміщали тіло конунга та інвентар, розпалювали поховальне багаття й зіштовхували човен із ковзанок у відкрите море ⁴¹. Відповідно до давньої традиції, записаної Прокопієм Кесарійським, германці вважали загробним островом Британію, куди відправлялися човни з душами померлих ⁴².

3. *Повітряне поховання вважають* одним із найдавніших релігійних обрядів похо-

⁴³ Хотко, Б. С. (2001). Обряд «воздушного» погребения в пространстве языческой культуры абхазов и адыгов. *Вестник адыгейского государственного университета*, 1, 175–180.

⁴⁴ Смирнов, Ю. А. Лабиринт, 171.

⁴⁵ Акимов, Л. И. (1990). Об отношении геометрического стиля к обряду кремации. В *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд* (с. 230–231). Москва: Наука.

вання померлої людини. Відбувається шляхом підвішування тіла померлого в повітрі, з метою передавання тіла померлого духам повітря, світла, дерева тощо. Сьогодні трапляється у скороченій гігієнічній формі розвіювання праху. Іноді обряд застосовували щодо всіх померлих, а у деяких народів – тільки щодо «обраних» за певними ознаками. Зафіксований у народів Кавказу, Сибіру, Японії, корінного населення Північної Америки ⁴³.

4. *Інгумація* (від *лат.* in humare – вкривати землею) – етноархеологічний термін, яким, як правило, позначають поховання нерозчленованого тіла у землі: ґрунтовій могилі або катакомбі, зрубній гробниці, склепі, печері, саркофазі тощо. За Ю. Смирновим, це «завершающий акт погребального обряду, ведущий к окончательному сокрытию тела или птома-тированных останков умершего» ⁴⁴.

5. *Кремація* (від *лат.* crematio – спалення) – спосіб поводження з тілом померлого, який має за мету знищення плоті (часткову або повну). Цілком слушним, на нашу думку, є зауваження Л. Акімової про те, що кремація, як і інгумація, пов'язана з кінцевим похованням праху людини в землі. На думку дослідниці, кремацію навіть потрібно розглядати не як самостійний обряд, а лише як ускладнений варіант інгумації, за якого між двома кардинальними моментами похорону – оплакуванням і захороненням – вводиться

ся проміжний етап – спалення тіла і збирання попелу і кісток ⁴⁵. Цим можна пояснити тісне переплетіння інгумації та кремації у поховальних обрядах різних культур (антична Греція, поховання епохи вікінгів тощо). Погоджуючись з Л. Акімовою, зауважимо: кремація є ускладненим варіантом не тільки інгумації, а й поховання у воді, повітрі тощо.

6. *Муміфікація* (від *араб.* mum – віск і *латин.* facio – роблю) – висихання трупа або окремих відмерлих частин живого організму. Може бути природною та штучною.

Природна муміфікація відбувається унаслідок переходу вологи з мертвої тканини або трупа в довкілля за браком умов для гнилого розпаду тканин (відповідна температура і рихлість ґрунту, які полегшують випаровування вологи і рух нагрітого повітря).

Штучна муміфікація відбувається унаслідок спеціальних дій, спрямованих на збереження тіла:

- евісцерація (видалення нутрощів) через грудні й черевні розрізи. Ймовірно, застосовували тільки щодо індивідумів найвищої страти;

- консервація (бальзамування) – просочення тіла спеціальними консервувальними речовинами (мінеральні речовини, рослини і затверділий жир);

- наповнення піском звільненої порожнини тіла.

Деякі буддійські ченці (зокрема Луанг Пхо Денг) застосовували практику *самоуміфікації*: після смерті без бальзамування їхні тіла перетворювалися на мумію унаслідок попереднього спеціального посту.

7. *Декарнація*, екскарнація (від лат. *carnis* – плоть) – процес звільнення кісток кістяка від м'яких тканин унаслідок залишення на повітрі, закопування в землю, виварювання у спеціальних розчинах, очищення за допомогою тварин-стерв'ятників або механічного очищення кісток за допомогою зрізання плоті спеціальними інструментами.

8. *Канібалізм* (від ісп. *canib* – спотвореної назви індіанців з островів Карибського моря; синоніми – людоджерство, антропофагія (від грецьк. *άνθρωπος* – людина, *φαγεῖν* – їсти)) – поїдання одного або кількох членів соціуму представниками того самого або ворожого соціуму. Проблематики поховальної обрядовості стосується тільки ритуальна антропофагія, унаслідок якої рештки кісток ховали в землі або виставляли на повітря. Наслідки трофічної антропофагії не утворюють поховального комплексу.

Широку варіативність поведження з тілом померлого підтверджують численні дані етнографії та історії. Різноманітність способів поховання завжди була основною проблемою при вивченні поховальної обрядовості, спроби її розв'язати пропонували представ-

ники різних напрямів у антропологічній науці. Дифузійністи (Ф. Гребнер, Ж. Монтандон, Г. Піт-Ріверс, В. Шмідт) намагалися пов'язати різні форми поховання з різноманітними хвилями заселення території ойкумени. Проте аргументи прихильників культурних міграцій не здатні пояснити, чому у деяких порівняно ізольованих примітивних суспільствах (Австралія, Полінезія тощо) існувало до декількох десятків різних способів поведження з померлими водночас ⁴⁶.

Археолог І. Кизласов пояснює феномен варіативності поховальних обрядів народів світу так. Гори і дерева, земля, вогонь і вода початково сприймалися первісною людиною як уособлення відтворювальних сил всесвіту. Здійснені в них поховання були ритуальним і матеріалізованим проявом поширених у давнину уявлень про смерть і переродження. Померлих родичів повертали у владу стихій, щоб забезпечити відтворення громади, її подальше існування: «Такие погребения есть намеренное и обрядово осознанное удаление умершего ради его сохранения в общинном коллективе, выражение заботы о том, чтобы его самого или заключенную в нем часть общей жизненной силы коллектива, постоянно пребывающей в священном родовом центре и выходящей в мир в облике новорожденных, не потеряют, сохранить внутри конкретной общины» ⁴⁷.

⁴⁶ Токарев, С. А. Обычаи и обряды, 166.

⁴⁷ Кизласов, И. Л. Погребальный обряд, 104.

⁴⁸ Кызласов, И. Л. Погребальный обряд, 108–110.

Базуючись на вищезгаданій версії, І. Кизласов виділяє три стадії поховальних звичаїв:

1. *Формування та здійснення уявлень про необхідність повернення померлого у священний відтворювальний центр або стихію.* Реалізація таких поглядів не потребувала створення поховальних споруд, спорядження померлого супутнім інвентарем та їжею. На цій стадії не існувало уявлень про загробне життя, світ речей не мав значення для обряду. Тому поховання тієї епохи археологічно майже не фіксують.

Сюди можна віднести ритуали «добровільної смерті», ендоканібалізм і відповідні види смертної кари. І. Кизласов припускає, що в мустьєрський час основним був саме обряд «добровільної смерті». Звідси походять виставлення, утоплення і «повітряне поховання». Хронологічно перша стадія відповідає добі нижнього палеоліту (2,6 млн – 150 тис. рр. до н. е.).

2. *Додавання уявлень про існування потойбічного світу мертвих, зовні схожого зі світом живих.* На цій стадії потрібно було надавати померлому супровідний інвентар і їжу для переходу в загробний світ і існування там. Поховальні спорудження мають форму природних об'єктів (гора, дерево, водна стихія тощо). До цієї стадії Л. Кизласов відносить появу наземних і ранніх ґрунтових

поховань. Стадія припадає на епоху середнього палеоліту (150–35 тис. рр. до н. е.).

3. *Формування поглядів про тричленність Всесвіту.* Потойбічний світ потрапляє на нижній ярус, перетворюється на світ підземний. Небіжчика закопують у яму, над ним зводять насип, надмогильні споруди. Ця стадія тривала у верхньому (пізньому) палеоліті (35 000–8000 рр. до н. е.).

Три зазначені стадії були послідовними хронологічними етапами, проте нові поховальні світогляди не витісняли колишні повністю, а перепліталися з ними і виробляли складніші форми ⁴⁸.

На нашу думку, перелічені Ж. Монтандоном способи поведінки з тілом померлого потрібно відрізнити від завершальних актів поховального обряду. Останні пов'язані з основними біологічними стихіями, йдеться про: поховання у землі; поховання у воді; повітряне поховання. Решта являють собою дії, пов'язані з підготуванням тіла померлого до завершального акту поховального обряду. Приміром, рештки кремаційного поховання могли сховати в землю, втопити або розвіяти у повітрі. Муміфіковані, декарновані тіла померлих, а також рештки ритуальної антропофагії могли захоронити в землі тощо.

Обрядові дії, спрямовані на посмертні звернення, Ю. Смірнов поділяє на:

⁴⁹ Смирнов, Ю. А. Лабиринт, 23–29.

⁵⁰ Токарев, С. А. Обычаи и обряды, 163–164.

⁵¹ Зыбковец, В. Ф. (1956). Опыт интерпретации мустьерских погребений. *Вопросы истории религии и атеизма*, 4, 112–113.

⁵² Зыбковец, В. Ф. (1959). *Дорелигиозная эпоха*. Москва: Издательство АН СССР, 218–220.

1) *птоматологічні* – спрямовані на збереження або знищення тіла померлого;

2) *тафологічні* – приховування останків померлого (поховання) або виставлення;

3) *мнемологічні* – низка ритуальних або звичайних актів, спрямованих на забезпечення посмертного існування померлого (звеличення – приниження) ⁴⁹.

Осмислення витоків поховальної обрядовості та ставлення первісних людей до мертвих неможливе без використання даних біологічних та психологічних студій. На підставі численних спостережень за поведінкою тварин (людиноподібних мавп), ученим вдалося зафіксувати інстинкт взаємної прихильності осіб однієї і тієї самої групи, особливо матерів до дитинчат, який не зникає після смерті члена групи. Цей інстинкт полягає у прагненні утримати при собі тіло померлого, захистити його від зазіхань сторонніх. Два протилежні інстинкти – прагнення позбавитися від померлого (інстинкт природної охайності) і прагнення зберегти його близько від себе (інстинкт соціальної прихильності) – властиві багатьом вищим ссавцям. На думку С. Токарева, ці інстинкти стоять у витоків виникнення поховального обряду ⁵⁰.

Ф. Зібковець вважає первинним мотивом найдавніших палеолітичних поховань «інстинкт материнства» ⁵¹. Неандертальські жінки прагнули перешкодити канібалізму

чоловіків і ховали від них тіла померлих дітей і старих ⁵².

Кінцевим результатом навмисного поховання є поховальний комплекс – сукупність взаємопов'язаних об'єктів, тобто система, організована поєднанням чотирьох (максимум) складових:

а) *поховальна споруда* – штучно створена споруда, виготовлена для розміщення решток померлого;

б) *рештки похованого* – тіло померлого у певній позі або у певному стані збереженості тканин;

в) *посмертний (поховальний) інвентар* – сукупність предметів, необхідних для переходу або посмертного існування померлого;

г) *метаструктура*, або додаткова некрологічна структура, за Ю. Смірновим, – будь-який штучно створений об'єкт, який міститься у межах поховального комплексу, не має функцій поховальної споруди або ж перебуває за її межами, проте має безпосередній стосунок до посмертного звернення (пам'ятники, могильні стели, храми).

Згадані чотири компоненти мають одну основну функцію – забезпечити або продовжити постійне або тимчасове (в момент переходу) посмертне існування. Характер і розгалуженість внутрішньої структури поховального комплексу зумовлюються сукупністю суспільних відносин, рівнем розвитку продуктивних сил конкретного суспільства,

а також прямо залежать від того, який із двох фундаментальних напрямів було обрано: збереження або знищення тіла.

Потрібно підкреслити, що автор розглядає цю публікацію суто як запрошення спеціалістів різних напрямів до відповідної наукової дискусії. Найважливішу мету дискусії ми вбачаємо у визначенні основних рис уніфікованої тафологічної структури та створенні загального термінологічного апарату, що становитимуть необхідну методичну базу для застосовування у сучасній науці у студіях, пов'язаних із поховальною обрядовістю людства на різних культурно-хронологічних етапах розвитку.

References

- Akimova, L. I. (1990). Ob otnoshenii geometricheskogo stilja k obrjadu kremacii. In *Issledovanija v oblasti balto-slavjanskoj duhovnoj kul'tury. Pogrebal'nyj obrjad* (pp. 230–231). Moskva: Nauka [in Russian].
- Alekshin, V. A. (1986). *Social'naja struktura i pogrebal'nyj obrjad drevnezemel'del'cheskih obshhestv*. Leningrad: Nauka [in Russian].
- Baranov, V., & Ivakin, V. (2019). Burials with Weaponry in the Ostriv Baltic Graveyard in the Middle Dnieper Area (excavated in 2017 and 2018). In *ACTA HISTORICA* (pp. 99–127). Klaipeda: Universitatis Klaipedensis.
- Bertašius, M. (2016). Central Lithuanian Cemeteries. In Zabiela, G., Baubonis, & Z., Marcinkeviciute, E. (Eds.), *A Hundred Years of Archaeological Discoveries in Lithuania* (p. 234). Vilnius.

Bol'shaja sovetskaja jenciklopedija (Vol. 18, p. 266) (A. M. Prohorov, Ed.). Moskva: Sovetskaja Jenciklopedija [in Russian].

Dobroljubskij, A. O. (1982). O principah sociologicheskoy rekonstrukcii po dannym pogrebal'nogo obrjada. In *Teorija i metody arheologicheskikh issledovanij* (pp. 54–68). Kiev: Naukova dumka [in Russian].

Efremov, I. A. (1954). Chto takoe tafonomija? *Priroda*, 3, 48–54 [in Russian].

Ellis Davidson, H. R. (1943). *The Road to Hell*. New York: Greenwood press.

Gamkrelidze, T. V., & Ivanov, V. V. (1984). *Indoevropskij jazyk i indoevropejcy. Rekonstrukcija i istoriko-tipologicheskij analiz prajazyka i protokul'tury* (Book II). Tbilisi: Izdatel'stvo Tbilisskogo universiteta [in Russian].

Gening, V. F., Bunjatjan, E. P., Pustovalov, S. Zh., & Rychkov, N. A. (1990). *Formalizovanno-statisticheskie metody v arheologii (Analiz pogrebal'nyh pamjatnikov)*. Kiev: Nauka [in Russian].

Guljaev, V. I. (1993). Pogrebal'nyj obrjad: struktura, semantika i social'naja interpretacija (vvedenie v diskussiju, chast' I). *Rossijskaja arheologija*, 1, 76–77 [in Russian].

Hotko, B. S. (2001). Obrjad "vozdushnogo" pogrebenija v prostranstve jazycheskoj kul'tury abhazov i adygov. *Vestnik adygejskogo gosudarstvennogo universiteta*, 1, 175–180 [in Russian].

Kabo, V. R. (1987). Pervonachal'nye formy religii. In *Religii mira 1986* (pp. 136–154). Moskva: Nauka [in Russian].

Kyzlasov, I. L. (1993). Pogrebal'nyj obrjad i uroven' razvitija obshhestva. *Rossijskaja arheologija*, 1, 98–112 [in Russian].

Kyzlasov, I. L. (1995). Pogrebal'nyj obrjad i uroven' razvitija obshhestva. *Rossijskaja arheologija*, 2, 99–103 [in Russian].

- Lebedev, G. S. (1970). Raznovidnosti obrjada truposozhzhzenija v mogil'nike Birka. In *Statistiko-kombinatornye metody v arheologii* (pp. 180–190). Moskva [in Russian].
- Lebedev, G. S. (1977). Pogrebal'nyj obrjad kak istochnik sociologicheskoy rekonstrukcii (Po materialam Skandinavii jepohi vikingov). *Kratkie soobshhenija instituta arheologii*, 148, 24–30 [in Russian].
- Marks, K., & Jengel's, F. (1961). *Sochinenija* (Vol. 20, p. 610). Moskva: Gosudarstvennoe izdanie politicheskoy literatury [in Russian].
- Mejtarchijan, M. (2001). *Pogrebal'nye obrjady zoroastrijcev*. Moskva; Sankt-Peterburg: Letnij sad, 65–101.
- Mel'nik, V. I. (1990). Pogrebal'naja praktika i pogrebal'nyj obrjad. *Kratkie soobshhenija instituta arheologii*, 201, 73–77 [in Russian].
- Mel'nik, V. I. (1993). Pogrebal'nyj obyčaj i pogrebal'nyj pamjatnik. *Rossijskaja arheologija*, 1, 94–97 [in Russian].
- Mishalov, V. D., Khokholieva, T. V., Bachynskyi, V. T., Voichenko, V. V., Kryvda, H. F., & Kostenko, Ye. Ya. (2018). *Sudova medytsyna*. Pidručnyk. Kyiv: Natsionalna medychna akademiia [in Ukrainian].
- Montandon, G. (1934). *L'ologenese culturelle*. Paris: Payot.
- Nazarenko, V. A. (1970). Klassifikacija pogrebal'nyh pamjatnikov Juzhnogo Priladozh'ja. In *Statistiko-kombinatornye metody v arheologii* (pp. 191–201). Moskva [in Russian].
- Nekrasova, N. A., & Nekrasov, S. I. (2005). Mirovozzrenie kak ob#ekt filosofskoj refleksii. *Sovremennye naukoemkie tehnologii*, 6, 20 [in Russian].
- Nikol'skij, V. K. (1923). *Očerki pervobytnoj kul'tury*. Moskva; Petrograd: Izdanie L. D. Frenkelja [in Russian].
- Ol'hovskij, B. C. (1986). Pogrebal'no-pominal'naja obrjadnost' v sisteme vzaimosvjazannyh ponjatij. *Sovetskaja arheologija*, 1, 65–76 [in Russian].
- Ol'hovskij, B. C. (1995). Pogrebal'naja obrjadnost' i sociologicheskie rekonstrukcii. *Rossijskaja arheologija*, 2, 85–98 [in Russian].
- Smirnov, Ju. A. (1985). Tafologija (Popytka sistemnogo podhoda). In *Chelovek i okruzhajushhaja sreda v drevnosti i srednevekov'e* (pp. 17–23). Moskva [in Russian].
- Smirnov, Ju. A. (1997). *Labirint: morfologija prednamerennogo pogrebenija. Issledovanie, teksty, slovar'*. Moskva: Vostochnaja literatura [in Russian].
- Smirnov, Ju. A. (1990). Morfologija pogrebenija (Opyt sozdaniya bazovoj modeli). In *Issledovanija v oblasti balto-slavjanskoj duhovnoj kul'tury. Pogrebal'nyj obrjad* (pp. 216–224). Moskva [in Russian].
- Smirnov, Ju. A. (1991). *Must'erskie pogrebenija Evrazii. Vozniknovenie pogrebal'noj praktiki i osnovy tafologii*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Smirnov, Ju. A. (1994). Nekotorye obshhie položenija teorii otrazhenija social'nogo statusa umeršego v pogrebal'nom obrjade. Obshhie zamečanija. In *Teorija i prikladnye metody v arheologii* (pp. 16–24). Saratov: Izd-vo Saratovskogo universiteta [in Russian].
- Sturluson Snorri. (1980). *Krug zemnoj*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Tokarev, S. A. (1965). *Religija v istorii narodov mira*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Tokarev, S. A. (1964). *Rannie formy religii i ih razvitie*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Tokarev, S. A. (1980). Obychai i obrjady kak ob#ekt jetnograficheskogo issledovanija. *Sovetskaja jetnografija*, 2, 26–36 [in Russian].
- Tolstoj, N. I. (Red.). (1995). *Slavjanskije drevnosti. Jetnolingvisticheskij slovar'* (Vol. 1. A–G, p. 386). Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija [in Russian].
- Tolstoj, N. I. (Red.). (2009). *Slavjanskije drevnosti. Jetnolingvisticheskij slovar'*. (Vol. 4. P–S, p. 11). Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija [in Russian].
- Zybkovec, V. F. (1956). Opyt interpretacii must'erskih pogrebenij. *Voprosy istorii religii i ateizma*, 4, 112–113 [in Russian].
- Zybkovec, V. F. (1959). Doreligioznaja jepoha. Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR [in Russian].

Vsevolod Ivakin

TAPHOLOGY AS AN INTEGRAL ELEMENT OF MODERN THANATOLOGY. INFORMATIVE OPPORTUNITIES AND BASIC TERMS

Issues related to such areas of archaeological thanatology as the perception of death by ancient man, the evolution of funeral traditions and rituals have always been topical, both at the dawn of humanity and today. The problems of taphology, the branch of thanatology that studies the field of human activity related to the burial of dead members of society, remain relevant in modern archaeological science. When studying the problems of funeral rites, the researcher must understand its structure, be able to operate with a terminological system, correctly choose the appropriate methods for adequate reconstruction of a particular funeral practice. Unfortunately, a clear taphological structure has not yet been defined in national science, attempts to unify the conceptual apparatus have been sporadic and have not led to the formation of a single system of specialized vocabulary of terms.

This paper is an attempt to define the appropriate structure of the “science of burial” and to understand the terms that can be used in modern historical and archaeological sciences. Needless to say, the positive effects of studies in this area will at least help to avoid confusion in the names and concepts that are actively used in the study of funeral rites. Further development of the terminological apparatus will allow to deepen the scientific and methodological aspects of studying the funeral rite as a unique process.

The main issues related to the theory of taphology and the creation of an appropriate terminological apparatus are widely analyzed in the works of such well-known experts as V. Alyokshin, V. Henning, V. Gulyaev, A. Dobrolyubsky, I. Kizlasov, G. Lebedev, V. Melnyk, V. Nazarenko, V. Olkhovsky, Yu. Smirnov, S. Tokarev. For the structural and terminological basis of the research we have chosen a unified system of terms by Yu. Smirnov in a complex combination with the creative works of other above-mentioned researchers. The composition of the basic terms is preliminary and looks forward to future additions and improvements.

We consider this article as a invitation of specialists of different directions to the scientific discussion. The purpose of the discussion should be to determine a stable taphological structure and to create a terminological apparatus that can be used in modern historical and archaeological sciences in research related to funeral rites.

Keywords: thanatology, taphology, basic terminological apparatus, structure, complex research.